

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК МЕТАФОРАНЫҢ МӘНІ

Откен ғасырдың 60-жылдарының соңы мен 70-жылдарының басынан бастап тілдік гендерлік зерттелуі жүйелі түрде жүргізіле бастады. Осы тұста бірнеше гендерлік лингвистикалық бағыттар қалыптасты. Олар: *әлеуметтік лингвистикалық гендерлік зерттеулер; феминистік лингвистика; арнайы гендерлік зерттеулер* (жыныс өкілдерін қатар алып қарастырады); *маскулиндік зерттеулер* (XX ғасырдың 90-жылдарында қалыптасқан жаңа бағыт); *психолингвистикалық гендерлік зерттеулер; лингвомәдениеттанымдық бағыттар*.

Лингвистиканың қай саласын алсақ та (семантика, әлеуметтік психолингвистика, дискурс, тілдік қарым-қатынас теориясы) гендер факто-рының ықпалын анықтап, тілдік құрылымдарды гендерлік тәсіл арқылы зерттеуге болады. Гендерлік қатынастардың тіл мен сөйлеудегі көрінісін талдау барысында гендер қобінесе әлеуметтік лингвистикалық және прагматикалық фактор ретінде танылады. Алайда тіл білімінің басқа салаларын, лексикон мен грамматиканы, тілдік таңба мен сөйлеуші арасындағы қатынас-

(референция) теориясының мәселелерін, лингводидактика мен лингвомәдениеттануды, тіл тарихын, психолингвистиканы гендерлік қырынан зерттеп, тіл білімі үшін мәнді деректер алуға болады. Сол сияқты И. Гофман, М. Фуко еңбектерінде көрсетілгендей, гендердің танбалар жүйесі (семиотикасы) мен қалыптасқан дәстүрге сәйкестігі (конвенциональность) қоғамның мәдени ерекшеліктері мен дискурска талдау жасау түрфысынан зерттегендеге ғана нәтиже береді.

О.Л.Каменская ғылымдағы салалық, салааралық және ғылымдар түйісіндегі зерттеулерді ажыратып, салалық тәсілде жүйеішілік әдістер колданылатынын, ғылымдар түйісіндегі зерттеулерде басқа ғылым әдістері пайдаланылатынын бірақ әрқайсысы өзіндік ерекшелігін сактап отыратынын көрсетеді. Ол тіл біліміндегі гендерлік зерттеулерді салааралық зерттеуге жатқызады. Ғалым тілдік тұлғаны (языковая личность) еркектің тілдік тұлғасы, әйелдің тілдік тұлғасы деп бөліп қарастыру гендердің танылмаған қырларын бір ортаға тұтастыратын жүйелеуші фактор болып саналар еді дейді [1]. Ал О.Т.Йокояма

тілдегі гендерлік зерттеулердің лингвистикалық деңгейіне назар аудара келіп, гендерлект ұғымын енгізуді ұсынады. Гендерлектілер белгілі бір қарым-қатынас жағдайында көрініс табады. Тілді тұтынушы оған өзінің болмысына сай «еңіп, арасаса алады» [2]. Қазіргі уақытта ерекше гендерлік лингвистикалық әдістер туралы айту қын. Сол сиякты бұл бағыттың аталуына байланысты мәселелер толық шешілді деп те айта алмаймыз. Әлеуметтік ғылымдарда *гендеристика, гендерология, гендергетика* секілді ғылыми терминдер ұсынылып, пікірталас тудырып жүргені рас, бірақ осы терминдердің накты біреуі қабылданып, тұрақталған жок. Батыстың ғылыми дәстүріне сүйенсек, әр ғылымға қатысты мәселен, философия (психология, әлеуметтану) саласындағы гендерлік зерттеулер делінеді [3].

А.В.Кирилина әр түрлі зерттеулерден алынған мәліметтердің қарама-қайшылығы зерттеу әдістерін жетілдіруді талап етеді: біріншіден, адамдардың үлкен тобын құрайтын ірі жобаларды іске асыру керек; екіншіден, ерек пен әйелдің сөйлеу әрекетіне себепші факторларды (жасы, білім деңгейі, әлеуметтік мәртебесі, қарым-қатынас жағдайлары) ескеру кажет дейді [4].

Гендерлік лингвистика үшін маңыздысы – әлемнің гендерлік бейнесі ұғымының енгізілуі. Әлемнің гендерлік бейнесі әрбір мәдениетке тән. Әлем бейнесі гендерлік нормалармен, идеалдармен, таптаурындармен байланыстырылады. Гендерлік метафора алуан түрлі қоғамдық және табиғи құбылыстарға баға беруде қатысады, оларға үнемі ықпал етіп отырады. О.В. Рябовтың анықтамасын көлтірсек, әлемнің гендерлік бейнесі дегеніміз – адам санасында ақиқаттың, яғни заттардың, қасиеттердің, қатынастардың жұптық қарама-қарсылығы арқылы категориялануы және жұптардың аталық (еркектік), аналық (әйелдік) бастаумен ассоциацияланатынын білдіретін таным-түсініктер жиынтығы. Ендеше әлем бейнесі, тілдік сана, әлемнің тілдік бейнесі, менталитет ұғымдарына «гендерлік» сын есімін косып атап, оларды гендерлік қырынан зерттеп-зerdeлеуге әбден болады [5,17].

Адамның іс-әрекеті мен қарым-қатынасы бағысында қабылданатын ақиқат санауда бейнеленеді. Бұл бейнерлер заттар мен құбылыстардың, сезім-күйдің мезеттік, кеністіктік, себептік байланыстарын жарыққа шығара алады. Олай болса, ассоциациялар жиынтығын адамның тілдік санасының үлгісі ретінде қарастыруға болады. Ассоциациялар жиынтығы белгілі бір мәдениет аясында адамның әлем бейнесі туралы таным-түсінігін, түрлі бағалаулары мен құнды-

лықтарын қамтиды. Нәтижесінде қоғамның даму калпына сәйкес ментальді климатын анықтап, әлеуметтік-психологиялық деңгейін бағамдауға болады.

Демек гендерлік белгілердің тіл деңгейлеріндегі көрінісін сипаттау, «жыныс» ұғымының тұжырымдануын сипаттайтын тілдік тәсілдерді анықтау, «әлемнің гендерлік тілдік бейнесін» (гендерлік концепт, гендерлік таптаурындар, гендерлік метафоралар) белгілеу және соларға сәйкес, мәдениетаралық салыстырулар жүргізу гендерлік зерттеулерде өзекті мәселелер қатарында қарастырылады.

Гендерлік категориялаудың метафоралық табиғаты (аталық-аналық бастау) жансыз заттар мен құбылыстардың санауда еркектік, әйелдік белгілермен ассоциациялануы арқылы айқын көрінеді.

Метафоралану барысында антропоморфизм қағидалары, яғни адамның мәдени тәжірибесі мен сезіну әрекеті («дene метафорасы») негізге алынады.

1) *тәңестіру метафорасы*, шынайы ерек пен әйел бейнесін қалыптастыруда тәңестірілетін табиғи болмыстан берілген белсенділік/әлсіздік, интеллект/эмоция т.б. ерекшеліктер.

2) *бейнелі метафора*, жыныска тікелей қатысы жок, әр түрлі сипаттағы нысандар үшін қолданылады. Мысалы, *еркектік ерен ерлік, әйелдік сұлулық* туралы жиі айтылады, ал кейбір тарихи-философиялық енбектерде неміс үлттының еркектік мінезі, орыс халқының әйелдік қасиеті жайында сөз көзғалады [4]. Мұндай жағдайларда еркектік, әйелдік қасиеттердің жыныс өкілдеріне тікелей қатысы жок. Бұл жердегі әңгіме еркектік пен әйелдік ұғымдарының жыныс өкілдеріне ортақ, жалпы, кешенді белгілерінің бірігуі, олардың жиынтығы негізінде болып отыр. Аталық бастау форманың, идеяның, белсенділіктің, ұсыныс-бастаманың, биліктің, жауапкершіліктің, мәдениеттің, тұлғаның (тұлға болудың), зерденін, абстрактілік ойлаудың, сана мен ақылдың, әділдіктің бастамасы ретінде түсіндіріледі. Ал аналық бастау материяның, әлсіздіктің, бағынушылықтың, табиғаттың, ұрықтанудың, сезімнің, санаудан тыс болудың (бейсаналылықтың), нақты ойлаудың, қайырымдылықтың бастамасы деп ұғынылады. Бұл белгілерді ерек пен әйелге тән қасиеттер ретінде түсіндіру философия үшін де, жалпы бұқаралық таным үшін де қалыптасқан түсінік болып табылады [5,29]. Олай болса, еркектік/әйелдік ұғымдарының негізінде «дene метафорасы» мен адамзат тәжірибесінің тұжырымдануы жатыр. Бұл кате-

гориялар «тәжірибе саласы» («сфера опыта») деп аталаip жүрген адамзат санасының классификацияланған қызметін білдіреді. Адамның екі түрлі типі, ерек және әйел деп бөлінуі еркектік, әйелдік делінетін философиялық категорияларды уәждеді, соның негізінде метафоралық теңестіру базасы қалыптасты.

«Еркектік», «әйелдік» ұғымдары метафоралық ұғымдар ретінде аудыс мағынаны білдіре отырып, екі түрлі категорияны ассоциациялайды, сондыктан да, семантикалық түрғыдан екі жақты болып саналады. Метафораны атауыш сөз ретінде қолдану санада нысанның екі жағын бейнелейді: біріншісі, теңестірілетін, салыстырылатын нысан түрі, екіншісі, теңелетін нысан түрі. Бұл жағдайда теңестіру теңестірілетін нысандардың ортақ сипаты, белгісі болып отыр [6,296-297].

Гендерлік метафораны ғалымдардың көпшілігі формалды-грамматикалық тек (род) категориясымен байланыстыра қарайды. Көптеген европа тілдерінде жер, ел ұғымын беретін зат есімдердің формальды-грамматикалық тегі гендерлік метафора арқылы уәжделген. Мәселен, *жер*, *ел* сөздері табиғатты тұжырымдаса (*жер-ана*, *табигат-ана*), оған сәйкес лексемалар әйел тегіне жатқызылады да, *аумак*, *аймақ*, *мемлекет* мағынасында жұмсалса, ер тегіне қатысты болып келеді [7,116-117]. Қазақ тілінде грамматикалық тек (род) категориясы жок. Алайда ілгеріде айтылған ұғымдарға (*жер*, *ел*, *аймақ* т.с.с.) қатысты қалыптасқан мәдени түсініктер тілімізде *ана-жер-ана*, *табигат-ана*, *ата қоныс* тәрізді гендерлік метафоралармен бейнеленген.

Көптеген тілдерде ерек пен әйел тегінің морфологиялық және лексикалық белгісінің (маркерінің) болуы, жансыз заттарды еркектік пен әйелдік түрғыдан ұғыну, сондай-ақ түрлі мәдениетке тән ерек пен әйел бастауына қатысты дүниетанымды козғаушы негізгі күштердің өзара байланысты болуы оларды тұжырымдық алғашқы бейне (архетип) ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Еркектік, әйелдік ұғымдарының күрделілігі мен әртүрлілігі олардың метафоралы мағынада ұғынылуында болса керек, себебі олардың түп төркіні мифологиялық ойлаумен байланысып жатыр. Бұл ұғымдар барлық халықтардың космогониялық таным-түсініктерінде кездеседі.

Дүниенің мифологиялық бейнесінде орын алған жұптық қарама-қарсылықтар: жоғары-төмен, жарық-қаранғы, он-сол т.б. сол сияқты философиялық жүйедегі биполярлық қарама-қарсылықтар: мәдениет-табиғат, белсенділік-әлсіздік, рационалдық-иррационалдық, ой-сезім, рух-тән, мазмұн-форма, билік-бағыну т.б. белгілі. Аталған қарама-қарсылықтардың сол жағы – еркектік, он жағы –? әйелдік ұғымдарымен байланыстырылады. Атап өтетін жайт: қарама-қарсылықтар адам жынысына тәуелсіз, олар өз алдына екі жақты, амбивалентті (екі ұшты) құрылымдарды бейнелеуде қолданылады. Солай бола тұрса да, адамзат болмысына тән жыныстық диморфизм еркектік/әйелдік қырынан қарастырылып келеді.

Қорыта айтқанда, тілге жаңа қырынан зер салу, оның ішкі идеялық философиясына назар аудару, оның гендерлік жіктелімдік ерекшеліктерін талдап қарастыру тіл ғылымында тың лингвистикалық мәселелердің өзектелуіне ықпал етеді. Тілдің гендерлік жіктелімін дәйектейтін сан салалы теориялық ұстанымдар бүгінгі күні гендерлік лингвистикалық зерттеулердің бағыт-бағдарын анықтауға, маңызды тұжырымдар жасауға, жалпы және жеке тіл білімі аясындағы өзекті мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Каменская О.Л. Гендергетика – междисциплинарная наука // Гендер: язык, культура, коммуникация: Доклады второй международной конференции. - М., 2002. - С. 62-63.
2. Йокояма О.Т. Языковые модели половых различий в языке русских детей младшего возраста // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира: Материалы международной конференции. - М., 1996. - С. 191-195.
3. Халеева И.И. Гендер как интрига познания // Гендерный фактор в языке и коммуникации. - Иваново, 1999. - С. 5-9.
4. Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистических дисциплинах // Гендер и язык. - М.: Языки славянской культуры, 2005. - С 7-33.
5. Рябов О.В. Женщина и женственность в философии серебряного века. -Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1997. - 159 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Под. ред. В.Н.Ярцевой. -М.: Советская энциклопедия, 1990.
7. Гриценко Е.С. Язык. Гендер. Дискурс. -Нижний Новгород: Издательство ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2005.